

Наталія Тимофєєва (Воронеж, Російська Федерація)

Питання війни і миру
у воронезьких проєктах усної історії*

Навесні 2000 р. у Воронежському державному педагогічному університеті (ВДПУ) розпочав роботу факультативний семінар усної історії: «Образ Німеччини й німців у сприйнятті ветеранів Великої Вітчизняної війни СРСР». Заняття проводили паритетно к. і. н. Н. П. Тимофєєва та співробітниця Мюнхенського інституту сучасної історії доктор Ельке Шерстяной.

Частиною підготовки до семінару було дослідження всіх обставин шляху Червоної армії на Захід. Звернувшись до спеціальної літератури, студенти довідалися, через які міста і місцевості рухалися радянські вояки й офіцери, що споглядали упродовж свого шляху як на теренах СРСР, так і за його межами, як зносили тягар воєнного часу, опинившись у війську, жінки та юнаки, що відчували на початку війни й перед її завершенням самі рекрути, селяни чи міські мешканці. Узято було до уваги й доволі дражливе питання щодо військових трофеїв і пов'язаної з ним проблеми реституції¹.

П'ятнадцять студентів історичного факультету ВДПУ, пройшовши теоретичну підготовку, вирушили з питальниками до ветеранів². Завдяки інтерв'ю студенти вперше усвідомили, що ті, хто воював у 1941–1945 рр., мали вік, стать, національність тощо. Людина, яка набувала індивідуальних рис, викликала подив, повагу, жаль, захоплення, інакше кажучи, співчуття й цікавість до того, як долала вона обставини воєнної та мирної дійсності 1940-х рр. у власній країні та за її межами. Студенти відкрили чи не найголовніше — в історії існують і діють конкретні люди. Матеріали інтерв'ю було проаналізовано й подано як доповіді та повідомлення студентів на наукових конференціях ВДПУ³. Улітку 2001 р. колектив, що брав участь у проєкті воронезьких істориків, здійснив за підтримки Німецької служби академічного обміну двотижневу ознайомчу мандрівку Німеччиною, відвідавши пам'ятні місця, пов'язані із завершальною фазою Другої світової війни в Європі.

Другий проєкт «Німецькі військовополонені у Воронежі й Воронежській області» було здійснено також у співпраці з доктором Е. Шерстяной. Схема роботи зі студентами була така сама. Теоретичний, підготовчий етап завершився виходом на інтерв'ю з укладеним питальником. Інтерв'ю були як індивідуальними, так і колективними⁴. Наприкінці семінару студенти мали можливість поставити питання гостям із Німеччини, які виявили бажання оглянути місто, у якому після війни минуло декілька років їхнього життя⁵. Результатом цих опитувань став унікальний матеріал, який дозволив по-новому висвітлити низку проблем асиметричної міжкультурної кому-

* Переклад з російської М. Г. Зубкова.

нікації, побуту та праці німецьких військовополонених, взаємодії з радянським персоналом таборів. Що відчували у зруйнованому Воронежі завойовники, які зазнали поразки? Як ставилися до них громадяни? Персонал таборів? Громадяни СРСР, котрі працювали разом із ними на відбудові міста?

Інтерв'ю навчали студентів пильної уваги до особи не лише в історії, вони підкресливали унікальність і цінність кожної людини сьогодення. Згадані проекти мали, таким чином, гуманітарне спрямування. Водночас, робота в семінарі усної історії сприяла появі тем курсових і дипломних досліджень, пов'язаних із накопиченим під час проекту матеріалом⁶. Під кінець 2001/2002 навчального року за підтримки Архіву національної безпеки (університет ім. Джорджа Вашингтона, США) на базі ВДПУ відбулася міжнародна літня школа «Холодна війна: факти, події, люди. Проблеми традиційної та усної історії»⁷.

Третій проект відбувся завдяки підтримці ректора ВДПУ проф. В. В. Подколзіна, котрий надав студентам можливість поїхати до м. Павлівськ Воронежської області. Істориків запросили члени громадської організації «Білі журавлі», яку було створено у 1990-х рр. в м. Павлівськ тими, чії батьки загинули під час війни. До визначеної години в міському Будинкові культури зібралося близько п'ятнадцяти представників цієї організації. Усі вони добре знали одне одного. Деякі з них зголосилися дати інтерв'ю в колі осіб з подібною долею. Очевидці вразили всіх своєю відвертістю... Таким чином, виник ще один бік комплексної проблеми війни й посталою з неї миру — діти загиблих вояків. Якою була їх соціалізація? Як поставилося до них суспільство в широкому і вузькому значенні цього слова? У Росії майже немає досліджень з даної тематики, доволі скупо її висвітлювали й у Німеччині⁸. З усієї країни писали до організації «Білі журавлі» громадяни з подібною долею. Їхні листи було передано студентам університету. Колектив воронезьців, які досліджували усну історію, має на сьогодні унікальний матеріал, який слід оприлюднити, щоб зацікавити як учених, так і громадськість цим важливим питанням.

Наступний проект стосувався жінок, які витримали пекло концтабору Равенсбрюк. Група істориків з ВДПУ працювала разом із істориком із Вільного університету (м. Берлін) доктором Рамоною Сааведра Сантіс, провівши 16 інтерв'ю у Воронежі, Воронежській області й Криму. Цей проект здійснено завдяки Сімферопольському міському товариству інвалідів — колишніх в'язнів концтаборів і робітників примусової праці. І в даному випадку студенти, з одного боку, набували навичок спілкування з очевидцями подій, життя яких протягом тривалого часу і часто у вирішальні моменти становлення особистості минало в екстремальних умовах, з іншого боку, молодь створювала історичне джерело, стаючи, фактично, його співавторами.

У проекті «Жінки Равенсбрюку» воронезькі історики вперше мали справу з так званими «фігурами замовчування» радянського суспільства, по суті викресленими з «покоління переможців». Після звільнення й повернення на Батьківщину колишні в'язні зіткнулися із прямою недовірою земляків, з докорами в тому, що лишилися живими, та з підозрою стосовно того, як їм вдалося вижити. Трагедія, що розпочалася 1941 р., тривала для цих людей зазвичай до самої смерті й зачепила також

їхніх близьких. Ішлося про інтерв'ю з представниками тієї частини радянського суспільства, яка через різноманітні об'єктивні й суб'єктивні обставини створила свою особливу пам'ять про трагічне минуле. У цьому проекті дослідники зіткнулися з потребою усвідомлення зв'язків між досвідом тривалого екстремального насильства в умовах нацистського концтабору й біографічним визначенням подальшого, постконцентраційного життєвого шляху колишніх в'язнів. Виявилося, що цілком можливо відновити колективну біографію жінок з окупованих нацистами теренів Радянського Союзу, які пройшли концтабір Равенсбрюк, і написати їх історію під час війни, а також їх ресоціалізації в повоєнному радянському суспільстві. Таким чином, робота з колишніми в'язнями Равенсбрюку поставила такі питання:

- Що визначало стратегії виживання та пристосування радянських жінок в концтаборі й після звільнення з нього?
- Які образи й стереотипи було покладено в основу колективної пам'яті колишніх в'язнів Равенсбрюку?
- Чи був зумовлений статтю процес переслідування жінок під час і після ув'язнення?

Так виникли теми курсових і дипломних робіт студентів історичного факультету ВДПУ, де російські й українські жінки, які пережили війну й пекло концтабору, постають у ролі дійових осіб історії. Улітку 2005 р. студент V курсу Станіслав Аристов за підтримки фонду ім. Генріха Белля два місяці добирав матеріали для випускного кваліфікаційного дослідження (науковий керівник — Н. П. Тимофєєва) в меморіальному комплексі Равенсбрюк (м. Фюрстенберг, ФРН)⁹.

Коли проект, присвячений жінкам Равенсбрюку, було майже завершено, стало зрозуміло, що колишні в'язні — не єдина група радянського суспільства, долю якої практично не досліджено. Логічним виявилось звернення до колишніх громадян СРСР, депортованих під час війни 1941–1945 рр. до нацистської Німеччини як «східних робітників». Таким чином, група ВДПУ взяла участь у міжнародному проекті «Біографічна документація рабської та примусової праці в нацистській Німеччині», координатором якого став Інститут історії та біографії Хагенського університету (ФРН).

У 1941–1945 рр. до Німеччини було депортовано близько 5 млн радянських громадян. Їхня доля на чужині й після повернення на Батьківщину складає трагічний розділ історії. Міжнародний проект «Біографічна документація рабської та примусової праці в нацистській Німеччині» покликаний привернути увагу вчених і громадськості до даної проблеми. Для Росії це особливо важливо, оскільки тему примусової праці радянських громадян на теренах Третього Райху було в СРСР заборонено, лише в останнє десятиріччя маємо активну зацікавленість і появу на пострадянському просторі низки фундаментальних праць, які заповнили цю лакуну¹⁰. Участь воронезької групи у проекті «Біографічна документація рабської та примусової праці в нацистській Німеччині» сприяла активізації інтересу майбутніх викладачів до даного аспекту складної та суперечливої теми Другої світової війни й повоєнного часу¹¹. Значну підтримку група отримала від товариства «Меморіал» і Воронезької державної телерадіокомпанії.

Не лише інтерв'ю виявилися цього разу результатом праці студентів й аспірантів. Два роки стажування в Інституті історії та біографії Хагенського заочного університету дозволили аспірантці кафедри зарубіжної історії ВДПУ Олені Данченко (науковий керівник — Н. П. Тимофєєва) зібрати чималий матеріал для кандидатської дисертації, що стосується примусової праці «східних робітників» в аграрному секторі Німеччини у 1941–1945 рр.¹²

Науковий аналіз здійснених воронезьцями біографічних опитувань колишніх «східних робітників» був поданий Н. П. Тимофєєвою на підсумковому семінарі, який відбувся в Берліні 1–3 вересня 2006 р. Матеріали інтерв'ю дали підстави стверджувати:

- Спогади респондентів відтворюють картину життя радянських людей в умовах німецької окупації, виявляючи при цьому національну й соціально-політичну різноманітність радянського суспільства, а відповідно, і різницю в очікуваннях, що пов'язувалися з приходом німців.
- Голод був основним способом нищення нацистами особистості «східних робітників», і насамперед голод наснажував спогади про чужину тих, кому випало щастя повернутися на Батьківщину після звільнення. Узагалі, голод і насилля як системотвірні чинники впливу на «східного робітника» мають стати темою окремого наукового дослідження.
- Вижити у таборі всім респондентам допомогло входження до мікрогрупи, що складалася лише або переважно із земляків. Та міжнаціональні суперечності зникали перед потрібними для спільного виживання навичками й можливостями тих, хто опинявся в одній спільноті, — росіян, українців, вірмен та ін. Можливість вижити була більшою для тих, хто вже до депортації мав певний досвід міжкультурної комунікації. Вона дозволяла за будь-якої можливості без остраху налагоджувати контакти із чужинцями й, особливо, з німцями, використовувати для порятунку їхню цікавість, жалісність або ж людяність. Потреба взаємодії з німцями в умовах асиметричної міжкультурної комунікації виключала або ж істотно ускладнювала виникнення приязні до них, але залишала можливість поваги до їхньої культури і вдячності за будь-яку допомогу, небезпечну для німців в умовах нацистської Німеччини.
- Майже відразу, іноді вже в межах радянської окупаційної зони Німеччини, нещодавні «східні робітники» зіштовхувалися з випадками зневажливого ставлення до себе з боку співгромадян. Моральну підтримку репатріанти отримували лише на особистісному рівні, передусім у родинях, де вони зазвичай були годувальниками. До того ж надалі табірне минуле відходило в «забуття». Про нього безперечно думалося, та воно не обговорювалося, а опісля й не гадувалося зовсім. Таку обережність зумовлювали можливі проблеми під час працевлаштування, вступу до вищих та середньоспеціальних навчальних закладів. Та все ж, узагальнені результати здійснених у рамках та за межами проекту інтерв'ю підтверджують існування колективної ідентичності колишніх «східних робітників».

Останні десятиріччя в Росії свідчать про перші кроки щодо зміни традиційної, запропонованої радянською державою, інтерпретації проблеми «східних робітників». Суспільство, однак, і досі мало поінформоване про долі тих, хто становить цю категорію російських громадян. Ситуація, що склалася, сприяє спрощеному й формалізованому сприйняттю проблеми «східних робітників» навіть їхніми близькими. Саме тому матеріали проекту «Біографічна документація рабської та примусової праці в нацистській Німеччині» мають стати надбанням громадськості.

Воронезькі проекти, здійснені методом усної історії, довели цінність і необхідність міждисциплінарного підходу у процесі інтерв'ювання та опрацювання отриманого матеріалу; студентів і аспірантів-істориків консультували медики, психологи, лінгвісти. Це дало можливість висвітлити події минулого з різноманітних точок зору, подати різні варіанти їх інтерпретації. Особлива увага приділялася співвіднесеності загального й особистого в історії. У центрі дослідницької зацікавленості виявилась, таким чином, особа, поведінка «звичайних», «пересічних» людей, тобто справжніх «агентів історії»¹³. Проекти допомогли створенню в м. Воронежі Центру усної історії, діяльність якого буде сприяти співпраці вчених різноманітних напрямків і галузей науки, зміцнюючи інтерес до особи в історії та людини як такої.

¹ Див, докладніше, наприклад: *Кнышевский П. Н. Добыча. Тайны германских репараций.* — М., 1994; *Семиряга М. И. Как мы управляли Германией.* — М., 1995.

² Значну допомогу в процесі пошуку респондентів студентам надала Воронежська міська рада ветеранів війни і праці. Інтерв'ю проводилися на основі завчасно укладеного питальника, що містив питання як біографічного характеру, так і тематичні.

³ Йдеться про щорічні наукові конференції студентів та викладачів Воронежського державного педагогічного університету.

⁴ Колективні інтерв'ю проводилися з колишніми німецькими військовополоненими, які прибули до Воронежа на короткий термін. В інтерв'ю брали участь водночас два респонденти, які відповідали на питання невеликої групи студентів через перекладача.

⁵ Вернер Цингельманн і Гюнтер Венцель прибули до Воронежа як учасники літньої школи «Холодна війна: факти, події, люди. Проблеми традиційної та усної історії» (липень 2002 р.).

⁶ Наприклад, дипломна робота студента історичного факультету ВДПУ Дмитра Ярчука «Німецькі військовополонені у м. Воронежі у 1943–1945 рр.».

⁷ У літній школі взяли участь науковці з Росії, США, ФРН, серед них А. Ватлін, В. Зубок, А. фон Плато, Е. Шерстяной. Працювали секції: 1. Світ холодної війни. 2. Війна і повоєнний світ: досвід і уроки 1940-х рр. 3. Завершення холодної війни. 4. Усна історія й проблеми холодної війни.

⁸ Див.: *Schulz H., Radebold H., Reulecke J. Söhne ohne Väter. Erfahrungen der Kriegsgeneration.* — Berlin, 2005.

⁹ Тема випускного кваліфікаційного дослідження Станіслава Аристова — «Концентраційний табір Равенсбрюк: стратегії виживання в'язнів».

¹⁰ Див., наприклад: *Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине.* — М., 2002.

¹¹ Див., для прикладу, статті студентів-учасників проєкту, опубліковані у регіональній пресі: *Аристов С. Горький хлеб «восточных рабочих»//Молодой коммунар.* — 2006. — 17 октября; *Самойлова А. «Свои» и «Чужие»: национальный вопрос в воспоминаниях бывших «восточных рабочих»//Молодой коммунар.* — 2006. — 4 ноября.

¹² Робота має бути подана до захисту 2008 р.

¹³ *Кантор Р. Е. Теоретические искания западных историков (заметки на полях книги Берке)//Вопросы истории.* — 1996. — № 8. — С. 148.